

ДОГОВОРИ ПРИЄДНАННЯ: проблеми правового регулювання

Олександра Яворська,

*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету ім. Івана Франка*

У Цивільному кодексі (далі – ЦК) України вперше законодавчо закріплено укладення договору за приєднанням до пропонувананих умов. Конструкція договору приєднання є новою для цивільного законодавства України, хоча практично такий порядок укладення договорів широко застосовувався ще до його нормативного регулювання.

Законодавче закріплення договорів приєднання у праві європейських країн датується початком ХХ ст. і в науковій літературі оцінюється як відступ від принципу свободи договору. Принцип свободи договору нормативно закріплено в першій половині ХХ ст. у праві багатьох країн. Найяскравіше його вираження знаходимо в німецькому праві, в якому закріплено, що укладені на законних підставах договори визнаються як такі, що мають силу закону для осіб, які їх уклали [1]. Такий підхід підтверджує правильність тези про нормативний характер договору, його роль і значення як індивідуального нормативно-правового акта.

Свобода договору як свобода у вирішенні питання укладення договору, виборі контрагента за договором, виборі виду договору, свобода при визначенні умов договору є можливою лише в умовах ринкової економіки. Економічні закони розвитку суспільства зумовлюють потребу в найширшій свободі договору, яка найповнішим чином відповідає інтересам суб'єктів господарювання й інших учасників суспільних відносин. У свою чергу, свобода договору забезпечує стабільність, ефективність і динамічність економічних зв'язків. Отже, це взаємопов'язані явища, взаємозумовлені та взаємофункціонуючі. Забезпеченням регулятивної функції цивільно-правового договору є низка принципових положень цивільного законодавства:

- свобода договору закріплена як одна з принципових засад цивільного законодавства. За такого підходу свобода договору є своєрідною межею законодавчого втручання у цивільні (приватні) відносини сторін;

- сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним його засадам;

- сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами;

- сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд, крім випадків, коли такий відступ неможливий у силу прямої вказівки акта законодавства, а також, якщо відносини сторін регулюються імперативними нормами.

Цивільно-правовий договір як домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, є найбільш універсальною й унікальною конструкцією приватного права. В. Мілаш розцінює договір як багатогранний правовий феномен, який водночас є актом правовстановлення (у ньому виявляється автономія волі сторін щодо врегулювання їх взаємовідносин на власний розсуд у межах, дозволених законом, – індивідуальне правове регулювання) та актом правореалізації [2, с. 24]. Цінність такої конструкції, її змістовне навантаження виражається через функції договору.

В. Луць вважає, що договір не обмежується лише тим, що він впливає на динаміку цивільних правовідносин (породжує, змінює або припиняє їх); відповідно до вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості він визначає зміст конкретних прав та обов'язків учасників договірних зобов'язань. У цьому розумінні договір є засобом договірного регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах [3, с. 15].

Цивільно-правовий договір як індивідуальний акт, виражаючи взаємну, узгоджену волю його сторін, не просто відтворює, копіює норми права, встановлені чи санкціоновані державою. Диспозитивні засади цивільно-правового регулювання дають змогу сторонам укласти договір, який не передбачений законодавством. У такому випадку його сторони виступатимуть своєрідними «законодавцями» для себе, встановлюючи в договорі взаємні права й обов'язки, передбачаючи в ньому умови та засоби відповідальності в

разі невиконання чи неналежного виконання умов договору. Виконання договору забезпечується примусовою силою держави. Сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, не врегульовані цими актами. І в такому випадку цивільно-правовий договір виходить за межі розуміння його як суто індивідуального акта, як засобу реалізації взаємопов'язаних інтересів сторін. Договір у приватному праві за таких умов є формою права. Його положення обов'язкові не лише для сторін договору, а й для судових органів при вирішенні спору між сторонами договору та для інших державних органів (податкової адміністрації, контрольно-ревізійних органів тощо).

У процедурі укладення будь-якого договору можливим є виокремлення окремих юридичних фактів, з якими пов'язані певні правові наслідки. Порядок укладення договору розглядається як визначена правовими нормами юридико-логічна послідовність стадій встановлення цивільних прав і обов'язків, здійснених на основі погоджених дій осіб, звернених назустріч одна одній, та виражених у різноманітних способах узгодження змісту договору [4, с. 3]. С. Бервено за способом узгодження змісту договору пропонує виділяти загальний, спеціальний і судовий порядок укладення договору; за характером формування волевиявлення сторін – неконкурентний і конкурентний [5, с. 166–167].

Загальний порядок укладення договорів визначений нормами глави 53 ЦК України. Про особливий порядок укладення договору йдеться у відсилочній нормі ч. 2 ст. 648 ЦК. Особливості укладення договору на підставі правового акта органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування встановлюються актами цивільного законодавства. Спеціальними актами визначені особливості укладення договорів на біржах, аукціонах, конкурсах тощо. В окремих випадках, коли на підставі прямої законодавчої вказівки одна із сторін зобов'язана укласти договір, у процедуру його укладення може втрутитися суд. Так, відповідно до вимог Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб» від 22.12.1995 р. (в редакції Закону від 17.03.2006 р.), державні замовлення на поставку продукції є обов'язковими для виконавців державного замовлення, заснованих повністю або частково на державній власності, а також для суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності – монополістів на відповідному ринку продукції, якщо виконання державного замовлення не спричиняє збитків зазначеним ви-

конавцям. Тому у разі відмови таких суб'єктів від укладення договору на підставі зазначеного Закону можливою є стадія переддоговірних спорів. Розбіжності, що виникли між сторонами при укладенні договору, можуть бути передані на розгляд суду за бажанням сторін. У такому випадку договір вважається укладеним в редакції, зафіксованій рішенням суду. Отже, рішення суду є тим заключним юридичним фактом, яким завершується процедура укладення договору. Але така процедура, яка є винятком із загального правила процедури укладення договорів, не дає підстав стверджувати про існування окремого судового порядку їх укладення.

Як загальний, так і спеціальний (окремий) порядок укладення будь-якого договору дозволяє виділити такі стадії: *оферта* – пропозиція укласти договір і її *акцепт* – згода укласти договір на запропонованих в оферті умовах. Виокремлення в процедурі укладення цивільних договорів таких стадій, як оферта й акцепт мали принципове значення в умовах планового ведення господарства. В умовах, коли при триваючих господарських зв'язках укладення договору було обов'язковим для однієї із сторін, коли договір вважався укладеним з моменту прийняття замовлення до виконання, процедурні моменти його укладення мали принципове значення. У ринкових умовах, враховуючи сучасні засоби комунікації, стадії укладення договору практично важко відстежити. Тому питання оферти й акцепту дедалі частіше стають предметом наукових досліджень і втрачають свою практичну значущість.

Законодавче закріплення формування договірних відносин за приєднанням до запропонованих умов фактично виключає можливість виділення оферти й акцепту при укладенні договорів приєднання. Адже умови такого договору встановлені однією стороною у формулярах або інших стандартних формах. Інша сторона, приєднуючись до запропонованих умов, практично здійснює конкретні дії, спрямовані на виконання договору відповідно до запропонованих умов. Так, наприклад, відбувається у сфері роздрібною купівлі-продажу: покупець акцептує публічну пропозицію продавця шляхом оплати відібраного товару. Іншими словами, акцепт і вчинення дій на виконання договору практично збігаються у часі.

Договори приєднання мають французьке термінологічне походження. Монопольні, а тому економічно сильніші утворення, в односторонньому порядку заздалегідь розробляли формуляри, в яких диктували свої умови, а контрагент лише приєднувався до них. На сучасному етапі в законодавстві багатьох європейських країн значна увага звертається на

створення системи дієвих гарантій захисту прав сторони, якій пропонуються типові, стандартні умови при укладенні договорів. В рамках Європейського Союзу схвалена Директива Ради Європи про недобросовісні умови договорів із споживачами з умовою її обов'язкової імплементації в національне законодавство країн – учасниць ЄС не пізніше 31 грудня 1994 р. В окремих країнах прийняті закони, що спрямовані на вирішення цієї проблеми: ФРН – Закон про стандартні умови договорів; Ізраїль – Закон з аналогічною назвою; Данія – Закон про договори; Франція – Закон про захист прав споживачів (Кодекс споживача); Великобританія – Закон про недобросовісні умови договорів [6, с. 401–416]. Правові підходи до цієї проблеми в різних країнах є досить різними, але в цілому від підприємців вимагається затверджувати типові стандартні договори в адміністративних судах. Органи прокуратури вправі здійснювати нагляд за змістом стандартних договорів на предмет їх добросовісності; стандартні договори не повинні містити положень, що порушують загальні принципи права та змінюють природу договору, за яким відбулася згода сторін; в таких договорах забороняються умови, що виключають або обмежують відповідальність за порушення договору тощо.

У національному законодавстві окремі питання складової проблеми договорів приєднання вирішуються антимонопольним законодавством і законодавством, спрямованим на обмеження недобросовісної конкуренції. Однак до повного й якісного вирішення проблеми ще далеко. Непоодинокими є випадки грубого порушення чи ігнорування інтересів сторони, що приєднується до пропонувананих умов договору, за відсутності чітко продуманої системи та механізмів захисту її інтересів.

Згідно із ст. 634 ЦК України договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

Така характеристика договору є певним відступом від розуміння суті договору як домовленості двох або більше сторін, спрямованої на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Фактично така конструкція є своєрідним «прилаштуванням» договору до сучасних умов господарювання. Адже договори про приєднання мають застосування у сфері підприємницької діяльності. Як договір приєднання можуть бути охарактеризовані договір роздрібної

купівлі-продажу, договір складського зберігання, страхування, договори про надання банківських послуг (кредитний договір, договір банківського вкладу, договір банківського рахунку). Певною мірою елементи приєднання притаманні договорам перевезення транспортом загального користування, оскільки у цій сфері діють тарифи на перевезення та застосовуються інші типові умови перевезення. Спільною і водночас визначальною ознакою договорів приєднання є відсутність взаємного волевиявлення сторін при його укладенні. Лише одна сторона пропонує свої умови, інша – не може їх змінити, узгодити, а приймає їх такими, як їй запропоновано. Вияв волі другої сторони зводиться до погодження із запропонованими умовами або договір нею на запропонованих умовах не укладається. Іншими словами, вже на стадії укладення договору приєднання виявляється специфіка, на відміну від інших договорів, у процедурі укладення яких відслідковується взаємний вияв волі сторін. У таких договорах, як дарування, рента, довічне утримання взаємна погодженість волі веде до встановлення договірних відносин сторін. Умови договору сторонами виробляються спільно та поки такі не будуть взаємно погоджені, договір не укладений.

Оскільки в договорах приєднання друга сторона не може пропонувати свої умови, то порушується баланс інтересів. А тому сторона, що приєднується, повинна мати законодавчі гарантії своїх інтересів при укладенні договору приєднання. Такими гарантіями є передбачені ст. 634 ЦК України правила про те, що договір приєднання може бути змінений або розірваний на вимогу сторони, яка приєдналася, якщо вона позбавляється прав, які звичайно мала, а також, якщо договір виключає чи обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання або містить інші умови, явно обтяжливі для сторони, яка приєдналася. Оцінювальне поняття «явно обтяжливі умови» позбавляє конкретності наведену правову норму. Доводити явно обтяжливий характер має сторона, яка приєднується. Сторона, яка приєдналася, має довести, що вона, виходячи із своїх інтересів, не прийняла б цих умов за наявності у неї можливості брати участь у визначенні умов договору. Слід зазначити, що у випадках, якщо договір виключає чи обмежує відповідальність сторони, що пропонує договір приєднання, то в цій частині договір мав би визнаватися нікчемним.

Інший підхід використано, якщо до договору приєднується особа у зв'язку із здійсненням нею підприємницької діяльності. Якщо така сторона заявляє вимогу про зміну або розірвання договору, то сторона, яка на-

дала договір для приєднання, може відмовити у задоволенні вимог, якщо доведе, що сторона, яка приєдналася, знала або могла знати, на яких умовах вона приєдналася до договору.

Важливо, щоб такі гарантії послідовно реалізувалися в спеціальному законодавстві, яке врегулює відносини сторін в окремих сферах, тобто законодавчі гарантії мають бути підсилені саме для сторони, яка приєднується до договору. Лише за такого підходу може бути досягнута рівність сторін у договірних відносинах, але положення актів спеціального законодавства свідчать про зворотнє. Так, явним кроком назад є прийняття нового Закону України «Про захист прав споживачів», згідно з нормами якого звужується коло прав споживача у разі придбання ним товару неналежної якості. Підвищення цін на комунальні послуги, енергоносії, зерно практично унеможливило захист прав споживача, який користується такими послугами на підставі договорів приєднання. Тому проблема укладення, виконання договорів приєднання, захисту прав особи, яка приєднується, не може розглядатися як проблема лише цивільно-правового регулювання. Ці питання – складова загальнодержавної проблеми та мають вирішуватися комплексно. Охорона і захист прав та інтересів осіб, які приєднуються до договору, мають здійснюватися на загальнодержавному рівні з урахуванням економічних, соціальних і правових аспектів.

Слід законодавчо закріпити право сторони, що приєднується до договору, на стягнення неустойки у разі невиконання чи неналежного виконання договору її контрагентом. Така неустойка має стягуватися понад завдані збитки. На даний час у договорах роздрібної купівлі-продажу, наприклад, неустойка може бути встановлена домовле-

ністю сторін (так звана договірна неустойка). Як свідчить практика договірних відносин, така умова в договорах не фіксується. Доцільно на ці та інші випадки укладення договорів за приєднанням до пропонованих умов передбачити можливість стягнення саме законної неустойки. Її встановлення буде додатковою гарантією інтересів сторони, що приєднується до договору. Захищеність особи, яка приєднується до договору, посилювалася би встановленням єдиного розміру неустойки у формі штрафу, що підлягає стягненню із сторони, яка пропонувала умови для приєднання, у разі невиконання чи неналежного виконання нею договору приєднання. Так, у разі невиконання чи неналежного виконання грошових зобов'язань, що виникають з будь-яких договорів, встановлена неустойка у формі пені (ст. 625 ЦК України). За таким принципом доцільним було б встановити неустойку, що підлягає стягненню із сторони, яка пропонувала умови для приєднання, у разі невиконання чи неналежного виконання нею договорів, укладених за приєднанням до пропонованих умов.

Література

1. *Гражданское* уложение Германии. – М., 2006.
2. *Мілаш В. С.* Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов. – Х., 2007.
3. *Луць В. В.* Контракти у підприємницькій діяльності. – К., 1999.
4. *Бородовський С. О.* Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
5. *Бервено С. М.* Проблеми договірного права України. – К., 2006.
6. *Основные* институты гражданского права зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование. – М., 1999.

